

Մուժ անգուռդի մ'որկորին մէջ, ա'լ անգարձ,
Թաւալզլոր, արիւնտո, խոր, գահ'լիժե'ն . . .

Հոն, վարը, — ես լրսեցի,
Ձիս օրհնեցին. ես լրսեցի, — վարը, հոն, —
Հայուհիներ հախալուած՝
Որոնք համար գեղեցկութիւնը եղաւ.
Մագիստր պիղծ ոճերին,
Քրքուռ կոյսեր, վարդ կոյսեր՝
Որոնք բոնի տրուհանքներու ենթարկուած՝
Իրենց կոկոն մարմնէն ներս
Պիժակներու թոյնի հոտումն ըզգացին,
Շուշանազգեստ նոր հարսեր՝
Որոնք կաթի կուրծքերէն վար, մորթուած,
Արիւն ծորեց Հայու համբոյսն, եւ անոնց
Թեւերուն մէջ, խո'ր երկինք,
Կրկը, հաղ'ո՞ղ բորենի,
Կրկեց պայծառ միջրակուսին. եւ կինքը,
Տոճոյն աստղեր՝ ճահիճի մէջ ցոլացած,
Իկնիք խելուած, կինքը խեղճ,
Թագաստոցի քարալիւսներու ներքեւէն,
Հաւատարմութեան հաւատարիմ,
Անձնապահի երանքնէր սրճագունած,
Գերի նրկրին խողջներուն մէջ՝ գերի,
Եւ, ո'վ Սաքսայի, պրզմուտ,
Մեր պապերուն նըլխարներուն վրայ քննոտ,
Շղթիլուած է'զ արիւնքն,
Խոժոռ, ահեղ, մուշկելով զի'ս օրհնեցին:
ԳԱՆԻՆԷԼ ԳԱՐՈՒԹԻԱՆ

40 Յունուար 1906
ԿԱՆ

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

Քաղաքական կցութիւնը. — Հոկտեմբեր
30ի յայտագիրը չիբակցանացուց այն յոյսերը
զոր արժնացող առաջին վայրկեանին: Յետա-
դիմական կուսակցութիւնը՝ տեսնելով իր գո-
յութեան սպառնացող վտանգը՝ ռուս պետու-
թեան ամեն կողմերը սարքեց կոտորած ու
խուճուկութիւններ. յեղափոխականներն ալ պա-
տախանեցին՝ ներհակ ծայրայեղութեամբ,
պահանջելով այնպիսի բաներ որ յայտնապէս
դեռ անիրագործելի են Թուսիոյ մէջ, ինչպէս
ռասակաբարական Հանրապետութեան մը հիւս-
տատումը, եւս. այժմ քառասուն դրուժիւն
մը կը տիրէ, արիւնով ու խաւարով, շփո-
ռութեամբ ու ոճիրով զանգուած. բայց ան-
տարակուսելի է որ ազատականութիւնը պի-
տի յաղթանակ ի վերջոյ. այն նոր պայման-
ներուն մէջ որ ստեղծուեցանք քանի որ տարիէ
ի վեր, այլ եւս անկարելի է որ վիճակն
ըժմիք կարենայ վերականգնել: Ողբէս գի
այդ յաղթանակը շուտով եւ նուազագոյն ար-

իւնեցողութեամբ կատարուի, մաղթելի է որ
հին ըժմիսին դէմ պայքարող տարբեր մէկի
դնեն ծայրայեղ պահանջներն եւ ձգնին ի-
րագործելու ինչ որ այժմ կարելի է, եւ այդ
«կարելի»-ն արդէն բաւական է դնելու հա-
մար ռուս պետութիւնը աստիճանական յա-
ռաջխտացումեան քնայրջման ժամընէ մէջ:
Հակառակ արդի անկերպարան ու մրրո-
կոտ կացութեան, արդէն իսկ անգլիական եւ
ռուս կառավարութեանց միջեւ համաշխար-
խարհային բոլոր մեծ հարցերու մասին ամբող-
ջական համաձայնութիւն մը քերելու նպատա-
կով ջանքեր կը շարունակուին ու հաւանու-
կան է որ յանգին ամբողջական յաջողման:
Հայոցս համար՝ ինչպէս արդէն դիտել տուած
եմ այստեղ՝ այդ համաձայնութիւնը շատ կա-
րելոր արդիւնքներ կրնայ ունենայ, — մինչ
գերմանո-ռուս մերձեցումը մը ընդհակառակն
շատ աղետաբեր պիտի ըլլար: Երբ նոյն իսկ
արդի շփոժ ըժմիսին մէջ ռուս կառավարու-
թիւնը հրակատար կը թուի մնալիոյ մատնա-
լու, դժուար չէ գուշակել թէ որքան պիտի
սերտանայ այդ մերձեցումը երբ ազատակա-
նութիւնը յաղթանակէ Թուսիոյ մէջ:

Քրքուսայ ընդհարումները հովկասի մէջ
կը շարունակուին, աւելի կատաղի քան եր-
բեք: Գրեմէ բոլոր կանանաւոր պայքարներու
մէջ Հայերը կը յաղթեն, ու Թուրքերը ձեռ
կորուսումով ետ կը մղուին: Բայց որքան ալ
Հայոց ցոյց տուած քաջութիւնը մեզ ուրախու-
թեամբ լեցնէ, ցանկալի կը նկատենք որ Հայք
ցնեռանան իրենց նախկին ուղեգծէն, — մէկ
ծեռքով յարձակմանց դիմադրել ուժգնագին,
միւս ծեռքով ջանալ մարել այդ ոճրագործ
հրդեհը՝ Թուրքերուն խօսք հսակցող մարդ
համոզելով վերջ դնելու այդ ապուշ եւ ան-
նպատակ արիւնեղութեան:

Մակեդոնիոյ ի նպատակ կատարուած նա-
ւաշին ցոյցս տճոյն արդիւնքի մը տուաւ, ու
հարցը կը մնայ միշտ իր շփոժ վիճակին մէջ:
Այդ կէս-վիճման գլխաւոր պատճառը Մարոնի
անտուսնի խնդրոյն առեւել գերմանո-ֆրան-
սական գծաուղիներն էր. արեւմտեան եւրո-
պան այդ վտանգաւոր խնդրոյն վրայ կեդրո-
նացուցած էր իր ամբողջ ուշադրութիւնը, եւ
չհամարակցեալ շատ կորուլի ձեւ մը տալ
պահանջքին, ինչ որ՝ նկատելով մանաւանդ
Գերմանիոյ Թրքապաշտպան դիրքը՝ կրնար
տեղի տալ գերմանո-ֆրանսական գծաուղիներ.
Նոր աւելի խիստ ու սուր դարձնելու եւ եւրո-
պական պատերազմի վտանգը սատուացնելու:
Բայց այս պահուսն Մարոնեան հարցը իր վը-
տանգաւոր փուլէն ելած իր Թուրի. հաւանա-
կան է որ Ալթեմիլասի խորհրդատուները պի-
տի յանգի համաձայնութեան մը՝ այս կամ այն
կերպով. Վիլիեմ սկսաւ անուշ լեզու մը բըռ-
նելու՝ իր ղեկավարներուն քերնով՝ Ֆրանսայի
հանդէպ. Գերմանիոյ բուն նպատակը պատե-
րազմը անխուսափելի դարձնել չէր՝ ինչպէս
կ'երեւայ այժմ, այլ Ֆրանսան վախճնելով՝ գի-
քը մեկուսացնելու համար անոր քրած ջան-
քերն ի դերեւ հանել. հիմա, կը կարծէ հասած
ըլլալ իր նոր նպատակին: Նորէն Ֆրանսան
է որ կարգ պիտի հաստատէ Մարոնի մէջ, եւ
ոչ այժմ անմիջապէս, պահիովաբար առաւել

կամ նուազ մօտ ապագայի մը մէջ: Այժմ տարի իտրիդաժողովին աւարտումէն յետոյ՝ կրեւեանի հարցը՝ Խուսաստանի վերանորոգման հարցին հետ՝ օրուան առաջին հարցը պիտի ըլլայ:

Մեծամուն Գիտուն Պերժըլօի ձեռքով խմբագրուած նամակ մը, ստորագրուած չորս հարիւրի մօտ ֆրանսացի, անգլիացի, իտալացի, գերմանացի, տանիմարացի, Նորվեկիացի, զուիցերացի, պելձիբացի քաղաքական ու մտաւորական տիեզերահաշակ մեծամաւորութիւններէ, որկուեցաւ վերջերս Խուզէլթ նախագահին, խնդրելով իրմէ կարեւոր նախաձեռնութիւն մը ստանձնել Հայոց ինչոյն լուծման նպատակով համար. «այս քանի մը հատուածներ ալ» նամակէն. «... Ձեռք տարակուսել որ խորագրէ յուզուած էք եղեւական ձակառաքողը հայ ժողովուրդին, որ հիւսմացել է մեզի հետ եւ որ ինչ դարերէն ի վեր քաղաքակրթութեան բնաշրջանը մէջ պիտի կարեւոր դեր մը կատարած է: Այս ժողովուրդը, այսօր յուսահատութեան մղուած, վտանգուած է ձգելելու անգլութիւններով ու անպատիժ եզուած բունքարութիւններով բարբարոս մամիտական ցեղերուն որ գինքը կը շրջապատուի որ որ տասը տարիէ ի վեր գինքը բնացինջ ընելու կը ձգտի: ... Ահա ինչու Ձեզի կը դիմենք, Պարոն Նախագահ, խնդրելով որ միջամտէք Ձեզի պատշաճ երեւած ձեռով ու չափով, իբրեւ օրկան՝ քաղաքակրթութեան ազգերու հանրային կարօրէին, կառավարութեանց մօտ այն երկիրներուն՝ ուր տեղի կունենան այդ վայրենիութեան տեսարանները. կը համարձակինք յուսել որ Ձեր համակրելի ձայնը լսելի ըլլայ Խուսիք Ձարին, որ այնքան բարձրօրէն ցոյց տուաւ իր մարդասիրական դիտարկութիւնները եւ ուզեց զանոնք նուիրագործել միջազգային համամայնութիւններով: Գը խնդրենք Ձեռնէ եւրոպական տէրութեանց աջակցութիւնը հրաւիրել ծամանան պետութեան հպատակները հարկադրելու համար ընդգրկել հանրային խաղաղութեան եւ ընդհանուր կարգաւորութեան այն վիճակը, որու պակասը արդէն այնքան աղէտներն յառաջ բերաւ այդ պետութեան մէջ եւ կը սպառնայ անոր աճողոյշական կորստեան փորձանքը պատճառօրէն: »

Հայկական Բաւեղորմական Ընդհանուր Միութիւն. — Հանչողով իմացայ եղիպտոսի հայ Մերժերէն թէ Գալիլէի մէջ խուսմը որ Հայեր որոշեցին իր իրմէն «Հայկական Բաւեղորմական Ընդհանուր Միութիւն» մը «Ալիսան Իսթալէթ»-ի ծրագրով, եւ թէ Պողոս փաշա նուազր յանձն առել է պատուով նախագահութիւնը եւ իր որդին Աւարել պէջ գանձապահի պաշտօնը: Հանգանակութիւն բացուած է արդէն. Պողոս փաշա Նուրեհի է 1000 ոսկի եւ խոստացած՝ ամսական 20 ոսկի: Գեռ կանոնագրութիւնը չէ խմբագրուած, եւ տնօրէն մարմինը չէ ընտրուած: «Բաւեղորմական» վերադիրը զոր աւելցուցած են «Հայկական Միութիւն» անունին, կրնայ շփոթութեանց տեղի տալ, եւ լաւագոյն է՝ ըստ իս՝ ջնջել այդ վերադիրը:

Կը մաղթեմ որ այդ ընկերութիւնը ըլլայ այն որուն պէտքը կը զգացուէր վաղուց եւ որու մասին «Անախիտ»-ի մէջ գրած եմ յաճախ: Այստեղ, եւ այն կարծիքը յայտնած էի թէ այդպիսի ընկերութիւնը մը վարիչ մարմինը պէտք է Փարիզի պէս կեդրոնական քաղաքի մը մէջ հաստատուի. իմ կարծիքս միշտ կը մնայ անփոփոխ. քայց Պողոս փաշայի պէս աննաւորութեան մը գործին գլուխ ածելու հրահանգի կը դարձնէ որ առ այժմ ընկերութեան հիմունքը հաստատուի Գալիլէի մէջ. անշուշտ ի մօտոյ անոր մէջ մասնաձիւղը կը հիմնուի Փարիզի՝ ինչպէս բոլոր հայաշատ քաղաքներու մէջ, եւ նպատակաւորմար կը գտնենք որ բուն գործուն մարմինը հաստատուի եւրոպական մեծ քաղաքի մը մէջ: Այս մասին աւելի մանրամասն կը գրեմ երբ ընկերութեան կանոնագրութիւնը հաստատուի: Կը շատանամ՝ հիմունքներս՝ կրկնելով ինչ որ կ'ըսէի այստեղ՝ այսպիսի ընկերութեան մը գերը բացատրելով. «... Ընկերութիւնը որ պիտի հիմնուի, ոչ միայն պէտք չէ թշնամի ըլլայ յեղափոխական մարմիններուն, այլ պէտք է ջանալ անոց վրայ բարերար ազդեցութիւն մը ունենալ, պէտք է գտնուի պատահական գոտիներէն ջնջելու, գտնուի մերձեցնելու աշխատի, Յօնի մեղմանքն անոնցմէ ոմանք ծայրայեղ յանգձութիւնները: Իսկ իր բուն գործունէութիւնը պէտք է ըլլայ քաղաքակրթութեան աշխարհին ծանցնել մեր ազգին պատմութիւնը, քաղաքակրթութիւնը եւ ցանկեր, եւրոպական եւ ամերիկեան կառավարութեանց ուշադրութիւնը միշտ հրաւիրել մեր դասին վրայ, նպատակ մը մեր ազգին պահպանմանը, նիւթական ու մտաւոր զարգացմանը, օգնել հիւսոգուն մտաւորականներու օրինակ՝ Նորայր Բիւզանդացիի մանա գիտուններու արտագրութեանց երեւման, օգնել ապագայ խոստացող ուսանողներու, վաղուան Հայկական համար «մարդ»-եր կազմել, եւն. եւն. »

Մելիթեո-Ձեռագ միջադէպ. — L'Arménie-ի գեղեցեցեցի թիւին մէջ երեւցած յօդուածի մը բանի մը տողերէն ինչոյնքը վերաւորուած գրաւով, Տր. Լորիս-Մելիթեո մեծամարտի հրաւիրեց վերջերս Պ. Ձեռագը. այս վերջինը մեծամարտի եւ առաջարկեց որ Տր. Լ. Մելիթեո պատասխանէ «Լիմբէն»-ին մէջ, եւ կամ հարցը դուրս Հայերէ բաղկացած պատուով տառնի մը առջեւ: Տր. Լ. Մելիթեո պնդեց իր մեծամարտի պահանջքին վրայ եւ հիւսկ ապա «Սրու»-ի, «Եմանիթէ»-ին եւ «Փրո Արմենիա»-ին մէջ հրատարակեց իր վերականգնող տառնագրութիւնը եւ իր մէջ նամակը ուր կը ներկայացնէ Պ. Ձեռագը իբր մարդ որ որ ճանախտելէ յետոյ, վատորէն կը խուսափի իր նախամատնածուած արարքներուն հետեւանքներէն, » (ինչ որ անուղի մաքստանութեան մըն էր) քանի որ Պ. Ձեռագը յանձն առած ըլլաւով պատուով տառնի մը առջեւ ներկայանալ, իր արարքին հետեւանքներէն չէր խուսափած):

Տ. Մելիթեոյ ընծայքը խորագրէ դատա-

պարտելի կը թուի ինձի: Պ. Չերազի քննադատութիւնը անտեղի էր. կամեօղիկատեան պատգամաւորական պտղութիւնն ի վեր տարիէն աւելի էր աճեցած, ու հարկ վճար այդ վարկութեան հաջորդ նորէն ծածկմով. արդար չէր անոր մասնակի վիճումը միմիայն պատգամաւորներուն վերագրելը. պայմանները շատ անկայատու էին այդ պայման, եւ քննադատելի բան մը եմէ կ'ար պատգամաւորութիւն մը այդ միջոցին եւրոպա դրկելու գաղափարն էր. լաւագոյն պիտի ըլլար անշուշտ որ փոխանակ օտարազգիներու քերտով յայտնելու շայոյ կամեօղիկութիւն գաղաւթները, եւրոպական լեզուներու բացատրեական շայեր կատարելէն այդ պաշտօնը, քանի որ պատգամաւորութիւնը «հայկական» էր. բայց ճիշդ չէ թէ՛ պատգամաւորութիւնը բոլորովին ապարդիւն եղած ըլլայ. Բուզվէլմ նախագահին շայոյ նկատմամբ ցոյց տուած համակարգէն յետոյ, անհրաժեշտ էր որ հայ պատգամաւորութիւն մը ներկայանար իրեն. կամեօղիկութեան պատգամաւորութեան սիրալիք ընդունելութիւնը Բուզվէլմ նախագահէն՝ օգտակար իրողութիւն մըն էր, եւ պէտք է հայտնուի միակ «արդիւնք» այդ պատգամաւորութեան: Պերիքիւն պատգամաւորութեան մէկ անդամը ինքն իսկ Պ. Չերազի ըլլալով, անմասն էր որ ինքն ընդէ բաղդատութիւնը երկու պատգամաւորութեանց: Վերջապէս, ու մասնաւոր, անպատշաճ էր որ այդ քննադատութիւնը երեւար ֆրանսերէն լեզուով թերթի մը մէջ որուն միակ նպատակը օտարազգիներու աչքէն շայոյն դուրս պաշտօնականէն էր այս դիտողութիւնը դառալին անգամը չէ որ կ'ընեն Պ. Չերազին: Պ. Չերազ իր թերթին վերջին թիւին մէջ կը յայտնէ թէ միմիայն շայոյ կը դրկէ եղեր իր լրագրին այն բոլոր թերթեր որոնց մէջ հայ կուսակցութեանց կամ անհատներու դէմ քննադատութիւններ է հրատարակած: այդ պարագային պէտք է ենթադրել որ իր հրատարակած թերթերուն գունէ կէտը չէր դրկած եւրոպացոյ — արդ՝ իր լրագրին միակ գոյութեան պատճառը հայկական դատը «եւրոպացոյ» ծանաթացնել եւ համակրելի դարձնել պէտք էր ըլլար: Այս բոլորը ո եւ կերպով չեն չըմբռններ սակայն Տր. Լ. Մեիքիքի վարժունքը: Նախ, Պ. Չերազի քննադատութիւնը, շատ անսիրտք պատգամաւորութեան համար, չէր պարունակեր սակայն այնպիսի բացատրութիւններ որոնք Տր. Մեիքիքի անմասնական պատիւը արտաբերելէն. ներառատութիւն մըն էր, եւ Տր. Մեիքիքի ստանձնած ըլլալով հանրային պաշտօն մը, պէտք էր բնական զանաւոր որ այդ պաշտօնին կատարման մասին նպատարով կամ անկայատու կարծիքներ յայտնուէին. ֆրանսական մամուլին մէջ ամեն որ հրապարակագիրներ այդպիսի — եւ աւելի ծանր — քննադատութիւններ կը հրատարակեն իրենց հանրային պաշտօնեաներուն դէմ՝ առանց որ ասոնք մշտնապէս իրաւէր կարգալու մտածեն: Մենամարտի միող փրաւորանքները — նոյն իսկ այն հասարակութեանց մէջ ուր մենամարտի սովորութիւնը ընդունուած է, — տարբեր են: Ասկից

զատ, նոյն իսկ եմէ Պ. Չերազի քննադատութիւնը իրօք անպատուէն ըլլար, Տր. Մեիքիքի դարձեալ պէտք չէր դիմել մենամարտի միջոցին, որ բարբարոսական եւ անարդար սովորութիւնն էր — բացարձակապէս անհրաժեշտ մըն այ երբ իրաւամբ կը քննադատուէր կրկն գէնքի միջոցով լուսւ ուղեկարարն զոր ընդունաւ է արժանաւորապէս. կը սխալին անոնք որ կը կարծեն թէ մենամարտի մտաբեր շայոյ մէջ կրկն բարձրագոյն պատուը գաղաւթմը. Անգլիացիք բացարձակապէս վատարած են մենամարտը իրենց բարբերէն բաւական համարելով բարոյական գէնքերը. գրիչ, պատուը ատենան, դատարան, եւ եւ շատ գոհ պիտի ըլլայի եմէ շայերը Անգլիացոց խելին չափ ունենային պատուուր գաղաւթմ: Տր. Լ. Մեիքիքի կրկն յօդուածով մը պատասխանել Պ. Չերազին, կամ պատուուր ատենան ուսուցարկն ընդունիլ թէպէտ այդ իսկ աւելորդ պիտի նկատէի եւ, որովհետեւ խկապէս Տր. Մեիքիքի պատուը ինդրոյ տակ չէր Պ. Չերազի յօդուածին մէջ, այլ իր իր գործիչ այդ պարագային մէջ ցուցուցած աւաւել կամ անուշ ձեռնհասութիւնն եւ հաստատմութիւնը:

Տր. Մեիքիքիին պնդումը մենամարտի վերայ գաղապարտելի է նաեւ մասնաւորապէս այն տեսակետով որ Պ. Չերազի հիմունք է, Տերազացած, երկու տարիէ ի վեր յայտնապէս ինկած՝ առողջութեամբ. մենամարտի հրաւերել մարդ մը որ կենսաբնի մէջ ձեռքը գէնքի մը չէ դպցուցած եւ որ քայքայուած առողջութիւն մը կը բաշկուտ, «ապաւտական ոգի» գոյութեանը չէ որ կ'ապացուցանէ Տր. Մեիքիքիին մէջ: Վերջապէս, «թորթի եւ զԵմանիթի» մէջ հրատարակելով Պ. Չերազը պատժու կոչող նամակ մը, Տր. Մեիքիքի զնաեւ եղաւ ոչինչ միայն. Պ. Չերազին, այլ հայկական դատն. ինչ թերութիւններ այ որ ունենայ, Պ. Չերազ կարեւոր դեր մը կատարած է մեր ազգային ժամանակակից պատմութեան մէջ. իր անունը ծանօթ է եւրոպային իբրեւ հայկական դատը ներկայացնող գլխաւոր աւուաններէն մէկ. այդպիսի անունը կը գնկատուէր «թորթի եւ Բլմանիթի» պէս թերթերով մէջ որոնք անհնաւապէս աւելի տարածուած են եւրոպական հասարակութեան մէջ քան Բլմանիթին զոր գրեթէ միայն շայերը կը կարգան, վրաստէր շայոյ դատին: Իսկ լրութիւնն անհասկնալի կը գտնեն, այդ տխուր պատմութեան վերաբերող տորիմաններուն «Փրօ Արմէնիայի» մէջ հրատարակուիլը: «Փրօ Արմէնիան» Տր. Լ. Մեիքիքի անմասնական օրկանն է, հայ ժողովուրդին օրկանն է, հասարակական ճիշդեղ իմաստաւ, եւ իր միակ նպատակն է հայկական դատին շուրջ համակրութիւններ արթնցնել եւրոպական հասարակութեանց մէջ. հայ դատին իր անդունտ եւրոպայի մէջ ծանօթ երկու հայ գործիչներու անհատական գործընտրութիւն այդ թերթին մէջ՝ մասն միայն կրկն բերել հայկական դատին:

Ճանկայի որ որ հայ ժողովուրդին ներկայ ձգնաժամային դրութեան մէջ, մեր գործիչները գիտնան քիչ որ աւելի պաղարիւնու-

Թիւն դնել իրենց վարձանց մէջ եւ ազգային արժանապատուութիւնն ու շահը գերադասեն անձնական նկատումներէ:

Պալատիւնութեան պակասի-ապացոյց մըն է որ տուաւ Պ. Չերազ իր մէջին հրատարակումը դադարեցնելով: Ենթէ Պ. Չերազ այդ արձարումը որոշած ըլլար՝ մտածելով թէ երրօրական տարածութեամբ Թերթերու մէջ յօդուածներ հրատարակելը աւելի օգտակար է հայ դատին քան քիչ տարածուած ուրոյն Թերթ մը հրատարակելը, ոչինչ պիտի ունենայի բեղու. բայց մէկ քանի յարձակումներէ զուտ ըլլալուն համար դա: Բիցնէ Թերթին հրատարակութիւնը, անըմբռնելի եւ անընդունելի կը թուի ինծի: Պ. Չերազէն շատ նուազ տարուք ըլլալով հանդիման, տասն անգամ աւելի յարձակում — եւ ինչ նոյլակի ձեւերով — կրած եմ անազնի հակառակորդներէ, սակայն երեքը չեմ խորհած ո եւ է մէկ գործս կանեցնել զգուսնայի ազդեցութեան տակ: Մենք պէտք է աշխատինք ոչ թէ գովեստներ ընդունելու համար, այլ որովհետեւ ատիկա մեր պարտականութիւնն է հանդէպ մեր ազգին: Եւ այն ներքին մեծ հաճոյքը՝ զոր պարտականութեան կատարումը կուտայ, կը բաւէ՝ աւելի քան ո եւ է գովեստ՝ մեր ֆիզը վարձատրելու եւ բոլոր անարդար պարտականցներու գաւառները մոռցնելու:

Եւ արդէն Պ. Չերազ իրաւունք չունէր ամբողջ հայ ազգը իբր «ապրելախ» ներկայացնելու՝ եւ այն ալ ֆրանսիներէն չեղափոխ գորուած յօդուածի մը մէջ հայ գործիչի մը հանդէպ. քիչ գործիչ այնքան քաջախելութեամբ է իր գործունեութեան ամբողջ ընթացքին մէջ որքան Պ. Չերազ. ինչպէս նոյնացնել ամբողջ ազգը քանի մը անհատի հետ: Ասկից զատ, տարօրինակ կը գտնեմ որ Պ. Չերազ իր պարկեշտութեամբ իբր վկայական ընդունի Փարիզի Սամ. դեսպանատան մարդոց կարծիքը (Համաի ծառայներու կարծիքը որ մէկ արժէք պէտք չէ ունենայ մեզի համար) եւ ելլէ պարծենալ զանախատումով մը որ եմէ իրաւացի ըլլար՝ պիտի անպատուէր հայ ազգը, քանի որ քստ այդ կարծիքին: Պ. Չերազը միակ պարկեշտ անձն է եղեր Անիւտը իրօզային հետ՝ Թուրքիոյ բոլոր «խուրապարաններ», այսինքն ազատական գործիչներուն մէջ:

Ա. 2.

8. Գ. — «Տէրտունի» յօդուածներէն ոմանց քննադատութիւնն ընելով «Անահիտ» ի վերջին յաւելումներն մէջ, քնաւ դատարանութիւնն չունէի անմահական անախորժ եւ աւելորդ վէճ մը բանալ («Տէրտունի» կեղծանունին քօլն իսկ այնքան Թափառացիկ սակայն՝ վեր չէի առած եւ միմայն այդ յօդուածները ի նկատի ունեցած էի եւ ոչ զանոնց արտադրող անձը)։ այն երեք ընդարձակածաւալ յօդուածներուն մէջ որով պատասխանելու ուզած է զնաողողունացս, «Տերտունի» շատ աւելի ճակատագր է անմոլ — եւ ինչ տղայական ու անազնիւ ձեւով, — քան յայտնած գաղափարներով: «Անահիտ» ընմերցողները գիտեն Թէ ինչպէս հրատարակի մընացած եմ՝ «բանականութեան» անօգուտ Ժամագրանութեանն եւ կենալու որոշմանը զոր տուի երկու տարի առաջ, ու քնաւ պէտք չեմ

տեսներ բացառութիւն մը ընելու այս պարագային մէջ: Շատ դիւրին պիտի ըլլար սպացուցանել այդ շողշողուն ու ֆարսկոյր ֆրեզանցի մեծակարկառ շէնքին ամբողջ ներքին խախտութիւնը, եւ այդտեղ ցոյց տալ այն միամտութեան եւ չարամտութեան խախտութիւնը որ անոնց հիմը կը կազմէ: Դիւրին պիտի ըլլար բացատրել «Տերտունի» ինքն «հետտորութիւն» բառը զոր գործածած էի, երեք այնքան չէր արդարացած որքան այդ յօդուածներովն իսկ ուր ամենէն չափապահութիւն կը չմեղեցնէրու լարայադացական — կամ՝ ըսենք՝ Արփիարական — ֆիզը եւ Թափուտ, ինչպէս եւ «Թեմէ-սօրիկութիւն» բառս, որ կ'ապացուցուի անգամ մը եւս՝ երբ «Տերտունի» կ'ելլէ առանց խնդարու հրաշակել թէ ես այն «հազուադիտ Հայերէն եմ՝ եղի որոնք կ'ընեն ինքն հրաշակի հայկական ընդհանուր չափանիշն ընդ մտաւոր ընդհանուր զարգացումի մը՝ բարձրագոյն իմաստականութեան» (աւելի տրամաբանօրէն կը հետեւի թէ հայ Ժողովուրդին մը տաւոր գերագոյն ֆիզը «բարձրագոյն իմաստականութեան մը» միայն կ'ընայ յանգի, եւ այն առեւ պէտք էր յուսահատիլ այս Ժողովրդէն, եմէ՝ բարեշուքաբարձր գոյութիւնն չունենար «Տերտունի» որուն մէջ խտացած ըլլաւ է հայկական ամբողջ իրական եւ անիմաստական հանձնարը: — Դիւրին պիտի ըլլար հասկնալ «Տերտունի» ինքն իր յօդուածները որ մէկ կերպով չեն ունեցած վրաս այն ազդեցութիւնը զոր կ'ընեակայէ, եւ թէ ես առաջին վարկեցութեան տեսած էի Տր. Գաբրիէլեանի գրքին մէջ լաւ կողմերուն հետ՝ նաեւ ինչ որ կար հոն քննադատելի: Եւ իրեն գրած նամակն մէջ անկարգած էի այն կէտերուն որոնց համաձայն չեմ: — Դիւրին պիտի ըլլար բացատրել թէ՛ որքան միամտութիւն կայ իր կողմէն՝ երբ կը գարմանայ որ Տր. Գաբրիէլեանի անմահական նկարագրին միայ իր յայտնած կարծիքը չենք ընդգրկել՝ հիմնուելով իր «անկեղծութեան» վրայ: չենք կրնար մոռնալ վերջապէս թէ կ'ընէ «անկեղծութիւն» ինչ ձեւով լորձանակեց ատենով «Հայրիկ» պէս պաշտելի դէմք մը, ինչպէս եւ ուրիշ դէմքեր որոնք ինք ալ գիտէ հեռու էին նմանէն իր գծած կնդրանագրին: — Դիւրին պիտի ըլլար բացատրել թէ որքան կ'ընէ «Տերտունի» կարծիքով թէ ես կ'ուզեմ քննադատութիւնը մարտու տեսնել ամեն իրիտ ցատում, ամեն խարանդ բացատրութիւններէ. ինքզինքն արագած պիտի ըլլայի այդպէսով. ազնիւ եւ արդար ցատում սուրբ է, եւ զայն արտայայտելու համար բիրտ բաւերը (զոր Եփեսոս իսկ գործածած է) անհրաժեշտ են. բայց որպէս զի այդ բիրտ բաւերը ազնուանան, ցատումը պէտք է «արդար» ըլլայ: Եւ «Տերտունի» ինչ ցատումները հիւսու են միշտ արդար ըլլալէ. յետոյ, ազնիւ նկարագրի մը գիտէ յաճախ զապել իր բարկութիւնը, բաւականանալ փաստացի դատափետումով, ու քրտումները վարպագորէն պայթեցնել միայն արտատուրը պարագաներուն մէջ. երբ մարդ տաքին տաւանելու մօքս ամէն ու եւ ամենուն դէմ հայցել, ուրիշ ոչինչ կ'ապացուցանէ բայց թէ հայիոյանը

կը սիրէ (եւ ատոր համար հանձարի պէտք չկայ, Փարիզի կառապանները աւելի հզօր են այդ ֆիզիկն մէջ քան ինքն իսկ «Տերտունի»-ն, Յիսուս հազիւ 6-7 անգամ հայիոյնս է. թող «Տերտունի»-ն թող տայ որ իբր մտաւորական հանրային գործիքի նախընտրեմ հիսուսը «Տերտունի»-ն է. — Դիւրին պիտի ըլլար ի վեր հանել լրջութեան ու ազնուութեան պակասը զոր մարդ կը յայտնէ՝ ամէն առեւի «Նկատութեան», շահագիտական կամ անհամոլական ներքին ձգտումը վերաբերով ասոր անոր, եւ թէ ատիկա ուրիշ բանի չի ծառայեր՝ հասկողիդին համար բայց ինչէ վերագրուին հոգին շատ աննպաստ լոյսի մը մէջ ցոյց տալու. դիւրին պիտի ըլլար օրինակի համար՝ հաստատել թէ ինչքան տխուր է եւ անապահ՝ «Արեւմտեան բիւրօ»-ին հասցիի ըլլալու դիտումներ տեսնել «Վարդօ»-ի Դաշնակցութեան հանդէպ վերքերս բռնած դիւրին մասին յայտնած զգացմանս մէջ. «Վարդօ» եւ թէ Սասունի ջախջախութեան անսկիզպէս յետոյ սկսել քննադատել իր կուսակցութիւնը, պիտի մղուէր թերեւս անկեղծութեան նշոյլ մը տեսնել իր մէջ (որքան ալ ատիկա դժուար ըլլայ եւնադրել այդպիսի տիպարի մը մաս), ընդհակառակն, այդ միջոցին իր բոլոր ուժովը պաշտպանելու կուսակցութիւնն ալ, անոր գործած այդ մեծ սխալն ալ եւ գետնէ գետին զարկաւ անոնց որ իրենց սուգասիրական պարտականութիւնը կատարած էին առաջուց ցոյց տալով իկիդ որ կը բացուի Սասունի աղօթք. իսկ իր քննադատութիւնը ստիպաւ անպակաս իսկնել մը ուր իր կուսակցութիւնը ո եւ է Հայու համար յարգելի եւ դաւանար դէպքի մը հետեւանքով՝ որու վրայ դեռ կարելի չէ չորոշալէս խօսել, ինչպէս նաեւ Թուսահայոց ինքնապաշտպանութեան մէջ կատարած կորովի ու գեղեցիկ դերովը. իր դիրքը ամէն տեսակէտով շիւ էր եւ անմարտօր. ես հպարտ եմ այդ մասին նուրկանք յայտնած ըլլալուն, եւ «Տերտունի»-ի գորովը դէպ ի հայիոյանից եղբայրակից մը՝ զիս չի գարմացներ. — Դիւրին պիտի ըլլար ցոյց տայ թէ որքան ծիծաղելի կը դաւանայ «Տերտունի»-ն երբ իտեղեւիբրում կը կարծէ տեսնել իր այս կամ այն ֆրազին տուած մեկնութեանց մէջ որոնք սակայն միակն են որ կարելի էր տալ. «Մարդը պարզապէս տեղը Անցի չէ ծներ», իբր շարաթեան ու ընթացմանը ներկայացուած Անցի ճր. Դարբիէ-Եանին համար ըսուած, հայերէն լեզուով ուրիշ բան չի նշանակել բայց ինչէ՝ «Անցի»-ները» ցեղովին շարաթեան են եւ ընթացմանը. «պղծեցէ՛ք» հրամայականը՝ Թաթարներուն հետ կու՛ի բռնուած կովկասահայերուն ուղղուած, ուրիշ սեռի խնդիր չի կրնար ունենալ քաց ի այն (ահաւորապէս սեռային, խրն-գիրէն զոր երեւակայած էի. ու անոր ընկերացող բոլոր «Թեմ»ները չեն կրնար մեղմացնել այդ հրամայականին Թաթարոգի հանգամանքը: — Դիւրին պիտի ըլլար ցոյցընել թէ ներքին չէ «գաղթային համայնքի մը բարքերու ուսումնասիրութիւն» նկատել նայլորի «Փտախտաւոր հոգիները», որ որոշ գաղութի մը թիւը ամենէն անգին ու յարգելի անձը

զգուելի ծաղրանկարով մը չարապատկերելու միակ նպատակն ունէր, եւ թէ այդ գրուածքը՝ առանց մոռցնել տալու գրական արժանիքը զոր անոր հեղինակը ցոյց տուած է իր ուրիշ էջերուն մէջ եւ զոր ես երբեք չեմ ուրացած՝ նոյն իսկ այն վաղանցուկ օրերուն երբ «Տերտունի» արհամարհանքով կ'որակէր զայն՝ նոյնպէս միայն կրնար ներշնչել անոնց որոնք գրականութիւնը իր սիրին բայց բարոյական ազնուութիւնը ոչ նուազ կը սիրեն: Այդ լըթուկ գրուածքը — որուն հեղինակը անշուշտ օր մը պիտի զղջայ զայն արտագրած ըլլալուն — ոչ մէկ կապ չունի գրականութեան հետ: Վանկեր որ «Նայլոր» էն՝ կ'ենթադրեն՝ թիւ մը աւելի հիմնաւոր ունէր, ֆրանս-ֆրուսիական պատմագրութեան ատեն գրած է փանֆէլ մը՝ Ֆրանսասցուց դէմ, բացարձակապէս զգուելի, անազնիւ ու գծում. բայց ամենէն մոխեանոյ վանկերապաշտը այսօր կ'ամչնայ անունն իսկ տալու այդ ամօթալի գրուածքին:

Այս բոլոր շատ դիւրին պիտի ըլլար բացատրել մանրամասնօրէն, բայց՝ երկայ, եւ աւելորդ: Անպահի ըրալի մը մէջ ենք ուր մեր պարտքն է մեր բոլոր ուժերն եւ ուշադրութիւնը նուիրել հանրային մեծ հարցերուն, եւ յանցանք պիտի ըլլար թաժանակ կրննորենի՝ աւելի քան ինչ որ պէտք է այսպիսի ճգնիմ խնդիրներու համար: Ամէն պարագայի մէջ, «Տերտունի»-ին հրաւերին պէտք չունիմ անփոփոխ պահելու համար գաղութներս այն կուսակցութեան հանդէպ որուն ինքը իր պատմութիւն. ես երբեք չեմ շփոթած ու չեմ շփոթեր կուսակցութիւն մը՝ անհատի մը հետ. երբ ինձի դէմ հրատարակուած պոգալի պարտատետրին պայմանով վեր. Հնչ. կուսակցութեան օրկանին իբր խմբագիր հրաւիրուեցաւ, ատոր համար քէն չըլի այդ կուսակցութեան, եւ հիմա, «Տերտունի»-ին այս վարդէ ջրով խառնուած Թուսաւորը անդիմադրելի բայց վաղանցուկ սիրտաւանդէ մը ուրիշ ազդեցութիւն չի կրնար ունենալ վրաս. ես այդ կուսակցութեան բարեկամը եղած եմ՝ ոչ թէ զայն կազմող բոլոր անձերուն ինքի համակրելի կամ հակակրելի ըլլալուն համար, այլ որովհետեւ ան հաստատուած է Գաղափարի մը վրայ որ ինձի խորապէս սիրելի է:

2.

— — — — —

ԱՅՆԿԵՐՈՑԹ

Ի ՊԱՏԻՒ

ՃԷՂՄԱ ՊՐԱՅՅՈՒ

Փետրուար 23ի Արբանյակ օրը, Լոնտոն, Ռւս-Տաթարները Փաշէն Հոնթիլին մէջ, տեղի ու-